

РЕФЕРЕНЦІЙНИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТА-ДЖЕРЕЛА СТРАХУ В УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ ЛІТЕРАТУРИ ЖАХІВ

Ярослава Сазонова

Кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра англійської фонетики і граматики,
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди
(Україна),

61168, м. Харків, вул. Блюхера 2, e-mail: s-and@yandex.ru

UDC: 81`42

ABSTRACT

Sazonova Yaroslava. *Referential Status of Subjects-Sources of Horror in Ukrainian Texts of Horror Literature*

The paper deals with the problem of interaction of extra linguistic factors and language realization of an author's intention in creating horror texts in the Ukrainian language. Complex approach to the studying of the emotional level of a text allows revealing peculiar features of reference and wording of subjects-sources of horror and their pragmatic loading in the texts of this genre. The analysis of this phenomenon is based on the pragmatic approach, which, in cooperation with contextual and semantic methods, helped elaborate the classification of psychological reasons of reference in horror texts, as well as single out its specific types. The main theoretical generalization is the conclusion that the emotional level of horror texts is based upon the alogism of the fictional world that presupposes the creation of horrific atmosphere; in its turn, the alogism of the created fictional world demands regular function of logical negation of the propositional basis of sentences. The conducted analysis enlightens a wide perspective of further scientific researches both within the bounds of one language and comparatively.

Key words: horror text, subject-source of horror, reference, alogism, emotional level of a text, negation, fictional world.

Стаття присвячена проблемі взаємодії екстралінгвальних факторів і мовного втілення інтенції автора у творенні текстів жахів в українській мові. Застосування комплексного підходу до вивчення емотивної надбудови тексту дозволяє виявити особливості референції і вираження суб'єктів-джерел страху та їх прагматичне навантаження в текстах цього жанру. Основою вивчення цього явища став прагматичний підхід, який, із залученням елементів

контекстологічного і семантичного методів аналізу, дозволив розробити класифікацію психологічних основ референції в текстах жахів, а також виявити її особливі типи. Основним теоретичним узагальненням став висновок про те, що емотивна надбудова текстів жахів базується на алогізмі вигаданого світу, що сприяє створенню страхітливої атмосфери; у свою чергу алогічність створеного вигаданого світу вимагає регулярної функції логічного заперечення пропозитивної основи речень. Здійснений аналіз окреслює широку перспективу подальших наукових пошуків як у межах однієї мови, так і в порівняльному аспекті.

Ключові слова: текст жахів, суб'єкт-джерело страху, референція, алогізм, емотивна надбудова тексту, заперечення, вигаданий світ.

Останні десятиліття в лінгвістиці позначені комунікативною спрямованістю досліджень і мають на меті багатоаспектний аналіз тексту як одного з результатів мовного спілкування. У процесі комунікації її учасники постійно змушені вдаватися до референції в навколишній дійсності, але зміст комунікації допускає спілкування з приводу як відомих об'єктів, так і мало відомих і невідомих. Проблемою референції займалися Н.Д. Арутюнова, О. В. Падучева, Д. Каплан, О. М. Селіверстова, Е. Гуссерль, Б. Рассел, Р. М. Сейнсбері, Дж. Серль, Г. Фреге та інші, чиї наукові студії втілилися в окремі теорії, які не лише доповнюють одна іншу, але й окреслюють перспективи і обсяг невирішених проблем для подальших досліджень. Однією з таких лакун стала взаємодія референції й інтенції тексту в межах текстової комунікації між автором і читачем унаслідок створення вигаданого світу, адже цей світ і творча фантазія автора непередбачувані і не завжди будуються за законами реального світу. Вияв взаємодії інтенції автора, логіко-сміслових закономірностей і мовних засобів їх втілення стали **метою** цього дослідження. **Актуальність** роботи полягає в необхідності комплексного підходу до вивчення тексту, логічного, емотивного і мовного його складників; її **новизна** виявляється у спробі з'ясувати особливості референції в текстах жахів у межах семантико-прагматичного підходу, який слугував основою аналізу досліджуваного явища; з цією метою були застосовані також семантичний, контекстологічний і трансформаційний методи. **Матеріалом** дослідження стали

тексти оповідань української готичної прози 19 століття, загальним обсягом понад 600 сторінок.

Створення вигаданого світу текстів жахів і його коректна інтерпретація читачем вимагає від автора відповідного інструментарію побудови тексту. Насамперед, це внутрішня спаяність тексту, когерентність, яка має два рівні свого вираження – формальний (граматичний) і логіко-смисловий, який і став **об'єктом** нашого дослідження. Саме логіко-смисловий рівень дозволяє вибудувати «інакший» світ, що на когнітивному рівні його сприйняття несе елементи алогізму і сприяє створенню страхітливої атмосфери на ментальному і психологічному рівні.

Одним із елементів алогізму на логіко-смисловому рівні тексту жахів можуть стати суб'єкти-джерела страху. Такий їхній особливий статус саме в текстах цього жанру пов'язаний, у першу чергу, із психологічними чинниками сприйняття довкілля: об'єкт дійсності вбачається як страхітливий, якщо він незрозумілий і/або несе загрозу здоров'ю, добробуту чи життю людини. По-друге, суб'єкти-джерела страху в текстах жахів можуть не мати відповідника в позамовній дійсності, що становить проблему їх референтності, номінації і, відповідно, вербалізації в тексті. Таким чином, створюється алогічна ситуація текстового рівня, коли предмет омовлений у той чи той спосіб, а позамова дійсність цьому не відповідає, тобто декодування й інтерпретація читачем такого тексту ускладнена. Беручи до уваги те, що референція невід'ємна від інтенції тексту, можна дати таке визначення суб'єкта-джерела страху в текстах жахів: це омовлений активний суб'єкт, який має страхітливі ознаки і/або діє з метою завдання шкоди.

Референтність суб'єктів-джерел страху – явище складне і важливе для розуміння побудови і сприйняття відповідних текстів. За робоче тлумачення референтності візьмемо таке: «референтне вживання імені передбачає вказівку на конкретний, одиничний, постійний, тобто незмінний, об'єкт у фрагменті світу (дійсному або вигаданому), тобто вузькому за обсягом фрагменті буття». [5, с.31] Досліджуючи референцію як явище, І.Б.Шатуновський уводить в обіг

поняття «обсягу сфери буття» і розподіляє речення на такі, що «повідомляють про існування у фрагменті світу», і такі, що «повідомляють про існування світу в цілому» (*Есть Бог или нет? – Бог есть*). [5, с. 154] В останньому випадку імена нереферентні, оскільки вони вжиті в узагальненому сенсі і не вказують на конкретний об'єкт. Запропонована класифікація спонукає до подальших роздумів про особливості референції саме в текстах жахів.

Будь-який суб'єкт-джерело страху в цьому типі текстів не має відповідника в дійсності, на відміну від текстів інших жанрів, де такими суб'єктами можуть виступати люди, наприклад, злочинці в детективах (чи інші зловмисники). І за цим критерієм, очевидно, суб'єктів-джерел страху можна вважати нереферентними. Наприклад, у реченні *А ось видите відломаний сей хрест коло тамтої пустки – там **нехристь** сидить* [1, с. 333] іменна вказівка на об'єкт дійсності нереферентна, і правдивість цього твердження базується на референтності імен *зламаний хрест* і *пустка*, що в контексті християнського світосприйняття і атмосфери жаху мотивують появу модальності впевненості. В іншому прикладі *Словом, просив його, щоб відкрив спосіб, яким швидко можна забагатіти, а він готовий на все, хоч душу **чорту** продати, аби тільки домогтися свого* [1, с. 81] нереферентна іменна вказівка разом із лексично і синтаксично вираженою модальністю бажання (*просив, щоб...; аби тільки домогтися ...*) вказують на неможливість реалізації дій, позначених предикатами цього речення *можна забагатіти; готовий душу чорту продати*. Наведені приклади ілюструють найбільш узагальнену сферу буття нереферентних імен і свідчать про існування світу в цілому і його устрій (*нехристь там, де пусто і немає хреста; ніхто не знає секрету, де знайти чорта, тож швидко збагатіти не можна*), тобто вживання нереферентних імен у текстах жахів можна вважати способом ствердження універсальних істин, які використовуються автором з повчальною інтенцією. Передусім слід зазначити, що логічна основа таких тверджень базується на запереченні, що підкреслює особливий статус текстів жахів серед інших зразків художнього дискурсу. На винятково важливу функцію заперчення у створенні емотивної надбудови

художнього дискурсу вказували А. Ж. Греймас і Ж. Фонтаній: для виокремлення суб'єкта-джерела страху повинна відбутися «категоризація втрати» [2, с. 51], тобто операція заперечення, що дозволяє перетворити атрибут суб'єкта на нехарактерний; без заперечення неможлива поява смислу.

Нереферентні суб'єкти-джерела страху вербалізовані обмеженою кількістю лексичних одиниць (*чорт, диявол, нехристь, відьма, упир, вовкулака, нечисть*). У процесі побудови тексту жахів такі нереферентні імена використовуються автором на етапі ініціації читача в страхітливий дискурс [4] для подальшого розгортання тексту, як його сюжетної, так і емотивної складової, або в повчальних коментарях і висновках до тексту, що відповідає загальній етичній спрямованості текстів жахів.

Емотивна надбудова текстів жахів потребує такого суб'єкта-джерела страху, який би відповідав загальнолюдському розумінню страшного, а також розцінювався як потенційно загрозливий. У цьому разі узагальнено-повчального смислу, що передають нереферентні імена, недостатньо для такої авторської інтенції, адже вони повчають, але не жахають. Виникає потреба у створенні вигаданого світу, в який би «повірив» читач і який втілюється в ситуаціях, коли автор імітує реальні події, де суб'єкт-реципієнт страху переживає вплив суб'єкта-джерела страху. Так у межах текстів жаху відбувається звуження обсягу сфери буття суб'єкта, він починає існувати лише у фрагменті світу (фрагмент тексту жахів, змістовно організований і завершений), а сам суб'єкт-джерело страху стає референтним і вербалізується широкою палітрою імен та іменних груп. Взявши до уваги психологічні засади сприйняття суб'єктів як страшних або загрозливих, пропонуємо таку класифікацію основ основи референції страшного в текстах жахів:

- 1) страх та відраза до навколишнього живого світу через можливу загрозу здоров'ю та життю людини (*істоти, схожі на жаб / жуки / котів / мотилів / черв'яків / цвіркунів / крилатих гадів; якісь звірі, подібні до ведмедів, биків та вовків; вужі; страховиська з собачими головами і козлиними ногами; чорний собака; кажани; якісь чорні*

птахи; сова; величезна ропуха; велика гадюка; чорний козел; велетенська зграя круків);

- 2) страх перед невідомим (якийсь молодий панич (із дивною зовнішністю); *хтось незнайомий* (із рисами трупа); *якийсь дивний чоловік* (опівночі чимось займався); *якісь страшидла, зарослі волоссям; якийсь старий чоловік* (із неохайною зовнішністю); *хтось / щось / таке саме / воно* (із дивною зовнішністю)). Слід зазначити, що невідомий, уперше згаданий суб'єкт викликає побоювання і страх не через свою новизну, а через незвичну зовнішність або вчинки, і на емотивному рівні це дозволяє створити в тексті «перетікання» емоцій із зацікавленості в побоювання, а потім у відразу і страх.
- 3) страх перед явищами природи, що можуть нести загрозу життю людини (*серпанок; пара; тіні; стовп вихору (подає чорну, як вугіль, руку)*));
- 4) страх перед фізично спотвореними людьми (*якийсь карлик з величезною головою, чорний, як вугіль; страховище; жінка-комаха; страхітлива потвора*);
- 5) страх перед язичницькими міфічними істотами і тотемами (*мара; Плачка; якась почвара; Дерев'яний Дідок; полісун; велетень; дух; відьма; упириця*) або перед християнськими символами зла (*чорт, біс; явлене із тамтого світу*);
- 6) страх перед померлими людьми (*мертвець* (читає, чхає тощо); *тіло; мрець; дітвора манюсінька у білих сорочечках* (ніч, цвинтар); *люди* (ніч, церква)).

Імена, вжиті референтно, дозволяють авторів виразити правдиву предикацію (все, що відбувається – правда), тобто всі суб'єкти, їх атрибути, дії і їх характеристики, що входять до звуженого фрагменту вигаданого світу, дійсно існують. Референтність імен, що вказують на суб'єкти-джерела страху, також підтверджена оповідачем за допомогою предикатів *чути, слухати,*

бачити, відчувати, глянути тощо на позначення фізичного сприйняття, а також із семантикою модальності *здаватися, почуватися, приглядатися, ввижатися* та іншими, що дозволяє додати до атмосфери страху елемент очікування і невпевненості (*Слухаю, розкривши рота, дивлюся вибалушеними очима, а тут в кутку піднімається якась мара – дивогляд страшний*. [1, с. 337] *Коли раптом бачить при світлі жевріючої лампади, що поверх ширми перед її ліжком виглядає голова її сестри*. [1, с. 351-352] *Одному здалося, що якесь страшидло, заросле волоссям, через стіни вдивляється у вікно <...>*. [1, с. 83] Неіснуючий суб'єкт – мара, голова без тіла – у звуженому обсязі сфери буття суб'єкта-реципієнта страху стає референтним, адже суб'єкт-реципієнт страху його чує і бачить, тобто цей суб'єкт-джерело страху, відповідно до визначення референтності, – конкретний, одиничний і постійний у закінченому текстовому фрагменті, він бачить вигаданий світ очима оповідача.

Алогізм суб'єктів-джерел страху сприяє подвійному характеру їхньої референтності в текстах жахів – з одного боку, вони створюють смислові умови для референтності об'єктів, нереферентних у текстах іншого змістового й емотивного характеру, з другого – можуть частково втратити референтність. Наприклад, у реченні *На дворі перед брамою побачив Самотницького; той скидався на небіжчика: руки і ноги були непідвладні йому, очі розкриті, обличчя бліде; мертво тіло, відірвавшись від землі, рухалося, і здавалося, що якась невидима сила кидала цей труп у всі боки*. [1, с. 33] За номінативною теорією референції, власне ім'я – це жорсткий десигнатор, воно присвоюється референту на весь час його існування, референт лише один, і зв'язок між ім'ям і референтом не опосередкований ні значенням, ні змістом, отже, якщо оповідач баче Самотницького, то це і є Самотницький. Але інтенція тексту жахів вимагає неоднозначності і напруги, тож референтність об'єкта піддається сумніву в подальшому контексті шляхом порівняння із небіжчиком і контр-фактивними живій істоті ознаками. Наведений приклад передусім доводить, що в текстах жахів референція базується на запереченні знань і досвіду (мара не існує, але я її бачу; Самотницький існує, але це не його атрибути), що створює емотивну

складову тексту – сумнів (знаю – сумніваюся, вірю – сумніваюся). Також об’єктивно з’ясованим вважаємо факт того, що в текстах жахів референція суб’єктів-джерел страху може здійснюватися не одним іменем і не іменною групою, а комплексною номінацією (Самотницький – небіжчик – тіло – труп), і жодне з цих імен не має логічної або змістової переваги над іншими саме через емотивний компонент сумніву, що робить суб’єкт-джерело страху складним для сприйняття читачем логічним утворенням. Але такий спосіб іменування прагматично зумовлений жанровими особливостями цього типу текстів і може бути легко інтерпретований читачем за умови спільного з автором фонду знань.

Проаналізований вище приклад містить сприйняття суб’єктом-реципієнтом страху факту існування суб’єкта-джерела страху в алогічному і контр-фактичному стані, але ускладнення референції суб’єктів-джерел страху в текстах жахів може відбуватися і шляхом імітації спостереження за перетвореннями нейтрального суб’єкта на страхітливого. Наприклад, *Філософ міркував про розмаїті явища життя. Під час цих роздумів голова його несподівано сховалася під капелюхом і зникла на очах. Філософ, відчувши, що поринув у темінь, панічно зірвав капелюха, і гості побачили перед собою **страшне видовище**: не було в нього голови, тільки над широкими плечима висіла на тонкій ший **якась кулька на зразок макової голівки***. [1, с. 69] Метаморфози нейтрального суб’єкта і його перетворення на джерело страху відбуваються шляхом логічного заперечення референції суб’єкта: філософ не може бути без голови, то ж це вже не філософ, а страшне видовище. Зміна лише частини атрибутів реального об’єкта призводить до ускладнення референції, але не робить його нереферентним, адже оповідач спостерігає за цими метаморфозами, і тому його твердження правдиві. Правдивість метаморфоз референтного суб’єкта-джерела страху набуває загального визнання, коли вони спостерігаються кількома суб’єктами-реципієнтами страху, як, наприклад, в ситуації перетворення нейтрального суб’єкта-людини на вовка: *Чому твій погляд такий страшний, ніби в звіра якого? – <...> в нього очі, як у вовка світяться <...> – <...> глянь, мамо, які страшні в нього очі! Нехай би ішов собі*

звідси <...> – Ой, не дивись на мою дитину! Ти уб'єш її своїм страшним поглядом. – <...> собака мій не пізнав мене. <...> вже й слова сказати не можу: тільки стогін, схожий до виття, добувався з моїх грудей. – <...> твоє обличчя і руки обросли шерстю <...> – <...> руки і ноги мої вже перемінилися на вовчі лапи; хотів заплакати над своїм нещастям – і жахливе виття виравалося з моїх грудей. Бродив я по горах і лісах **страшним звіром**. [1, с. 109-110]

Абсолютну неприродність і алогічність метаморфоз із суб'єктом-джерелом страху, а отже і його ускладнену референтність, ілюструє приклад матеріального втілення зла, коли за законами вигаданого світу жахів чорний півень знесе голубине яйце, з нього вилупиться маленька ящірочка, яка виросте в крилатого змія [1, с. 81], тобто порушуються об'єктивні закони природи (я знаю) і створюються нові (не вірю, але спостерігаю). Саме цей алогічний принцип «не вірю/знаю, але спостерігаю» лежить в основі вербалізації суб'єктів-джерел страху в текстах жахів. Вибірка з українських текстів жахів показала, що такі референтні суб'єкти на мовному рівні виражені різними засобами порівняння через те, що автор підшукує в реальному світі відповідники нереферентним об'єктам, які втілюють зло *істоти, схожі на ...*, *звірі, подібні до ...*, *жінка-комаха*, порівняльні конструкції з *як, ніби* (чорний, як *вугіль*). Поширене також уживання неозначених займенників *якийсь, хтось, щось*, особового займенника *воно*, а також субстантивованих одиниць *таке саме, явлене з тамтого світу*. Зафіксовано безособові речення, які мають предикативний центр, що позначає активну фізичну дію суб'єкта-джерела страху: «*Піди-но, Семку, хто там дядька напастує?*» *Я іду на обору, а там лиш засвистало так, що ледве що не перевернуло хати*. [1, с. 344] *Тоді перекинуло мною знов по снігу*. [1, с. 345] *Вітер і справді завивав. Я пояснив їм, що так завжди буває опівночі. – А ось і шкребе вже! – показала вона тремтячим голосом. Цього разу шкребло виразніше, ніж раніше*. [1, с. 241] Вважаємо, що всупереч неомовленості суб'єкта дії, можна віднести ці речення до таких, що містять приховану референцію, адже у вигаданому світі текстів

жахів активна фізична дія дозволяє сприймати навіть недосяжне для органів чуття як реальне. У таких випадках референтність суб'єкта-джерела страху відтермінована і вербалізується пізніше (– *Ой, ой, йде! **Ось він!*** – крикнули разом обидві жінки. *Я дивився у напрямку дверей і нічого не помічав окрім дверей і полиці над ними, на якій було розставлено хатній посуд. Але раптом мені здалося, ніби все в хаті покрилося **синюватим серпанком** або швидше **парою**, як то бува у лазні.* [1, с. 242]).

Аналіз текстового матеріалу, проведений у межах комплексного семантико-прагматичного підходу, дозволив дійти таких висновків: взаємодія інтенції тексту жажів, логіко-смыслових закономірностей і мовних засобів її втілення вказує на особливий статус цього типу текстів. Емотивна надбудова текстів жажів базується на алогізмі вигаданого світу, що і сприяє створенню страхітливої атмосфери, у свою чергу алогічність створюваного вигаданого світу вимагає регулярної функції логічного заперечення пропозитивної основи речень. За відповідністю дійсності суб'єкти-джерела страху в текстах жажів можна поділити на нереферентні і референтні, причому кожна з цих груп має свою прагматичну функцію в тексті. Нереферентні імена вжиті в узагальненому сенсі і слугують повчальній інтенції автора, втіленій у тексті, референтні ж стають основою змістового й емотивного розгортання тексту і функціонують у звуженому обсязі сфери буття суб'єкта-реципієнта страху. Комплексний підхід до вивчення феномену референції в текстах жажів дозволив класифікувати психологічні основи референції суб'єктів-джерел страху і виявити шляхи ускладнення вираження референтного суб'єкта в цьому типі текстів: модальність сумніву, контр-фактичні ознаки і комплексна номінація; також виявлені такі різновиди референції суб'єктів-джерел страху, як складна і відтермінована, або прихована, референція, що прагматично зумовлено жанровими особливостями текстів.

Перспективи дослідження вбачаємо у міжмовному зіставленні референції в текстах жажів, а також у розробці всього спектру номінації референтних суб'єктів-джерел страху і способів та засобів її втілення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія української готичної прози: у 2-х т. – Т. 1 / [упоряд. Ю. Винничук]. – Харків: Фоліо, 2014. – 604 с.: іл.
2. Греймас А. Ж., Фонтаній Ж. Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души / А. Ж. Греймас, Ж. Фонтаній. – М.: ЛКИ, 2007. – 336 с.
3. Имеретинская Н. Д. Неопределенные субъекты в семантической структуре текста (на материале немецкого языка): дис. ... кандидата филол. наук: 10.02.04 / Имеретинская Наталья Дмитриевна. – Санкт-Петербург, 2002. – 183 с.
4. Сазонова Я. Ю. Психологічний феномен тунельного мислення в категоріях текстотворення і текстосприйняття в дискурсі жахів / Я. Ю. Сазонова // Нова філологія. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – №66. – С. 189-193.
5. Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нереферентные слова / И. Б. Шатуновский. – М.: Studia Philologica, 1996. – 404 с.

Відомості про автора:

Сазонова Ярослава Юріївна

Тел.: +380679340008, домашня адреса: 61122, м. Харків, вул. Гарибальді 5, кв. 99.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри англійської фонетики і граматики.